

*Л. В. Короткова,
Запорізький національний університет, м. Запоріжжя*

ПАРАДОКС ЯК ПРИЙОМ СТВОРЕННЯ ЕФЕКТУ ОШУКАНОГО ОЧІКУВАННЯ В АНГЛОМОВНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

У статті парадокс розглядається як парадоксальне висловлювання, що містить у собі думку оригінальну, яка суперечить тривіальній логіці, а іноді – на перший погляд – і здоровому глузду. Парадокс, як важливий елемент художнього мислення, спричиняє ефект ошуканого очікування, і, як наслідок, стимулює мислення, що призводить до креативної співпраці автора та читача. Парадоксальні висловлювання аналізуються на прикладі англomовної художньої прози.

Ключові слова: парадокс, парадоксальне висловлювання, протиріччя, стереотип, контраст, ефект ошуканого очікування.

В статье парадокс рассматривается как парадоксальное высказывание, содержащее в себе мысль оригинальную, которая противоречит тривиальной логике, а иногда – на первый взгляд – и здравому смыслу. Парадокс, как важный элемент художественного мышления, вызывает эффект обманутого ожидания, и как следствие, стимулирует мышление, что приводит к креативной сотрудничеству автора и читателя. Парадоксальные высказывания анализируются на примере англоязычной художественной прозы.

Ключевые слова: парадокс, парадоксальное высказывание, противоречия, стереотип, контраст, эффект обманутого ожидания.

The paradox is considered in the article as a paradoxical statement, encapsulating the original idea, contrary to the logic of the trivial, and sometimes – at the first glance – common sense. The paradox, as an important element of creative thinking, causes the effect of defeated expectancy, and, consequently, stimulates thinking, which leads to creative cooperation of the author and the reader. Paradoxical statements analyzed are examples from the English-language prose.

Key words: paradox, paradoxical statement, contradiction, stereotype, contrast, the effect of defeated expectancy.

Актуальність дослідження визначається популярністю парадоксу як об'єкта дослідження в філософському (Г. М. Артамонов, Б. Д. Базаров, Г. Л. Брутян, І. С. Нарський, В. Шмід та ін.), загальнолінгвістичному (Н. Д. Арутюнова, В. Д. Девкін, Л. А. Нефьодова, В. В. Одинцов ін.), лінгвокогнітивному (Н. Ф. Алеференко, Є. Ю. Жигадло, В. Д. Гармаєва, Е. Б. Темянікова та ін.), соціально-прагматичному та психологічному аспектах (Д. Бівіна, П. Вацлавик, Д. Джексона, Є. В. Левченко та ін.), у риторичному та естетичному плані (Аристотель, Цицерон, Е. Іріг, К. Брукс, Барнет, С. Б. Донгак, Ж. Дюбуа, Л. В. Карасьов, О. Н. Лук, В. Я. Пропп, Л. І. Сокольська, Н. Т. Федоренко та ін.).

Міждисциплінарний характер дослідження феномена парадоксу пов'язаний з тим, що опора на різні підходи призводить до більш повного розуміння значення парадоксу як одиниці смислоутворення в художньому дискурсі, зокрема англomовному. Численні спостереження показують, що завдяки парадоксу людське мислення відривається від стереотипу і включається в нову логіку міркувань. Парадокс «володіє подвійною смисловою енергією: він одночасно і продукт думки, і сильнодіючий засіб, здатний ініціювати думку» [4, с. 91].

Парадокс є важливим елементом художнього мислення. Тож актуальним є проблема визначення ролі парадоксу в англomовному художньому дискурсі.

Метою статті є спроба довести, що парадокс як прийом, що використовується адресантом для акцентування уваги адресата на найважливіших у смисловому відношенні фрагментах англomовного художнього дискурсу, призводить до створення ефекту ошуканого очікування і, як наслідок, стимулюючи мислення адресата, веде у результаті до їх креативної співпраці.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**: розкрити зміст поняття «парадокс»; встановити характерні риси та ознаки парадоксального висловлювання, що спричиняє ефект ошуканого очікування в англomовному художньому дискурсі; визначити сутність та особливості феномену ошуканого очікування в рамках психолінгвістичного підходу.

Поняття «парадокс» (*παράδοξος, παρά τῆν δόξαν*) означає в грецькій мові вислів, що суперечить «доксі», тобто пануючій, загальноприйнятій думці, очікуванню. Його антонім *εὐδοξος* означає «загальноновизнаний». Оскільки таке протиріччя спантеличує, в античних риториках відбувається ототожнення парадоксу з несподіваним, чудесним, дивним. Аристотель перший з учених спробував визначити сутність парадоксу та визначив його не тільки як «вислів всупереч загальній думці», але також і як висловлювання, «що суперечить раніше пробудженому очікуванню» [8]. В «Риторикі» Аристотель писав: «<...> парадокси витончені, тому люди внутрішньо вірять їм, так як в них є щось подібне тим жартам, що засновані на схожості слів, які зазвичай мають одне значення, а в даному випадку інший; і вони нагадують ті жарти, які засновані на обмані очікувань людини» [цит. за: 3, с. 11].

Існує підхід, в межах якого парадокс розглядається як окремий випадок ефекту ошуканого очікування, і парадоксальні висловлювання діляться на мовні (прислів'я, приказки, деякі дієслівні фразеологічні єдності) і мовленнєві (індивідуально-авторські утворення) [6]. На нашу думку, парадокс є невід'ємним прийомом художнього дискурсу, зокрема англomовного.

У художньому дискурсі парадоксальне висловлювання, що містить у собі думку оригінальну, яка суперечить тривіальній логіці, а іноді – на перший погляд – і здоровому глузду – виконує, в першу чергу, функцію

актуалізації уваги читача на значущих смислах, що сприяють в подальшому розкритті ідеї художнього твору. Парадоксальне висловлювання є елементом непередбачуваним, що дозволяє автору створювати в художньому англійському дискурсі додаткові конотації. Парадоксальне висловлення вимагає розгадки й водночас чинить їй опір. Думка, що висловлена в англійському художньому дискурсі за допомогою парадоксального висловлення, привертає увагу, не залишається непоміченою й спричиняє ефект ошуканого очікування тим самим стимулює читачський пошук власних відповідей на розглянуті автором питання.

Для визначення сутності та особливості феномену ошуканого очікування звернемося до деяких положень психології сприйняття мовлення.

Дослідники відзначають, що в структурі поведінки людини можна виділити її здатність використовувати інформацію, наявну в її минулому досвіді, для прогнозу майбутньої ситуації. Одні події (а в нашому випадку – висловлювання) очікуються з більшою ймовірністю, інші з меншою, при цьому суб'єктивна ймовірність очікуваної події може не збігатися з об'єктивною. Чим більше несподівана ситуація для людини, тим сильніше емоційне потрясіння, яке вона переживає. Це відбувається за законом кількості інформації, відкритому К. Е. Шенноном. Як відомо, закон цей говорить, що найбільшу інформацію несуть порушення очікуваного порядку. Психологи підтверджують його тезою про те, що все незвичайне привертає більше уваги і краще запам'ятовується.

Теорія «ошуканого очікування» виникла при вивченні проблеми комічного, яку більше двох тисячоліть досліджують кращі фахівці людства (перш за все філософи та психологи). Першим висловив думку, що в комічному істотну роль відіграє момент раптовості Т. Гоббс: «Скоріш за все ми сміємося над самою гостротою, в якій <...> наявне несподіване, парадоксальне і в той же час вірне спостереження» [цит. за: 2, с. 151].

Проте теорія ошуканого очікування справедлива не тільки для комічних ситуацій. У навколишньому людському світі присутні елементи одноманітності, які типізують його поведінку, тобто підпорядковують нормам, виробленим і прийнятим в співтоваристві (діє так званий механізм стереотипізації).

Ошукане очікування пов'язане з порушенням всякого роду стереотипів, уявлень про «нормальний» стан справ і будувється воно на контрасті між психічним станом, викликаним очікуванням, і тим, що воно не виправдалося, результатом чого може бути прояв дуже широкого спектра почуттів – від найрадісніших до найсумніших.

Під ошуканим очікуванням розуміється варіативність розвитку ситуації, а саме можливість розвитку декількох сценаріїв продовження ситуації. Для автора ситуація – це якась схема, що служить для опису ментальних репрезентацій. Згідно даної моделі, мовна особистість, що має справу з деякою ситуацією, моделює зустрічну ситуацію, що забезпечує вирішення неоднозначності, а також прогнозування подальшого розвитку ситуації [див. 2].

Для вітчизняної та зарубіжної лінгвістики характерне неоднозначне ставлення до ефекту ошуканого очікування багатьох авторів, і багато що в цьому стилістичному явищі залишається неясним. Ефект ошуканого очікування можна визначити як ефект непередбачуваності – особливий прийом, який є одним із проявів стилістичного використання категорії установки на читача.

Ефект ошуканого очікування розглядається в рамках стилістичного контексту як елемент тексту, що володіє по відношенню до даного контексту властивістю непередбачуваності, тобто як порушення лінійності і безперервності мовлення. А мовлення саме лінійне, в ньому кожне наступне явище підготовлене попереднім. І свідомість читача передбачає подальшу інформацію. Якщо ж на цьому тлі з'являються елементи низької ймовірності, то виникає порушення безперервності і лінійності, читач долає якийсь бар'єр, його поява і створює стилістичний ефект [1, с. 108], ефект ошуканого очікування.

Існує наступна модель ошуканого очікування: «У мовленнєвому ланцюзі стимул стилістичного ефекту – контрасту – полягає в елементах низької передбачуваності, закодованих в одному або більше складових <...> тільки ця мінливість може пояснити, чому одна і та ж лінгвістична одиниця набуває, видозмінює, або втрачає свій стилістичний ефект в залежності від свого положення [5, с. 109].

Виходячи з цієї моделі, можна розглядати ефект ошуканого очікування як реакцію читача чи слухача на відступ від правил і норм, встановлених в мовленні. Контраст полягає в тому, що реципієнт очікує почути одне, а отримує зовсім інше. На цьому контрасті і побудований ефект ошуканого очікування.

Вважається, що, з одного боку, регулярність і симетричність – споконвічні потреби людського розуму, а з іншого – легкі неправильності, що виділяються на тлі цієї регулярності, також необхідні для створення художнього ефекту, зокрема ефекту ошуканого очікування [7, с. 85].

Ефект ошуканого очікування може зустрічатися в мові на будь-якому її рівні: 1) фонетичному; 2) морфологічному; 3) синтагматичному (на рівні сполучуваності слів); 4) на рівні надфразової єдності та абзацу; 5) текстовому.

На фонетичному рівні це можуть бути випадки, використання графону – навмисного спотворення орфографічної норми, що відбиває індивідуальні чи діалектні порушення норми фонетичної. Письменники вдаються до його використання для передачі мовлення персонажів, які не зовсім правильно говорять іноземною мовою або безграмотного мовлення.

Наведемо декілька прикладів безграмотного мовлення головної героїні – квіткарки Елізи Дуліттл з п'єси Б. Шоу «Pygmalion» («Пігмаліон»):

THE FLOWER GIRL. Ow, eez ye-ooa san, is e? Wal, fewd dan y' de-ooty bawmz a mather should, eed now bettern to spawl a pore gel's flahrzn than ran awy atbaht pyin. Will yeoo py me f 'them? [P]

THE FLOWER GIRL. I ain't done nothing wrong by speaking to the gentleman. I've a right to sell flowers if I keep off the kerb. [*Hysterically*] I'm a respectable girl: so help me, I never spoke to him except to ask him to buy a

flower off me. Oh, sir, don't let him charge me. You dunno what it means to me. They'll take away my character and drive me on the streets for speaking to gentlemen. They –

THE FLOWER GIRL. Ain't no call to meddle with me, he ain't. [P]

Зустрічаючись з мовним бар'єром, читач намагається його подолати. У ході подальшого читання у нього складається повне уявлення про безграмотність персонажа і з плином часу він звикається з його манерою розмови і цілком непогано розуміє його. Письменник домагається головного: їм створений неперевершений, живий і органічний персонаж.

На морфологічному рівні ефект ошуканого очікування може виникати в результаті використання аграматизмів, тобто неправильних форм частин мови. Письменники користуються цим прийомом, коли хочуть показати, що герой недостатньо освічений або страшно схвилюваний.

В якості ілюстрації можна звернутися до прикладу з тієї ж п'єси Б. Шоу. Розлючена, роздратована героїня – Еліза Дуліттл – кричить містеру Хіггінсу – професору фонетики – у відповідь на його холодність, тим самим дратує свого вчителя:

LIZA. You don't care. I know you don't care. You wouldn't care if I was dead. I'm nothing to you – not so much as them slippers.

HIGGINS [*thundering*] THOSE slippers.

LIZA [*with bitter submission*] Those slippers. I didn't think it made any difference now. [P]

Синтаксичною редуцією парадоксу є оксиморон – тобто «гостро ріжуча дурість», від слів οξύς «гострий» і ἄμωρος «дурний». Парадокс містить деяке протиріччя (між двома сторонами буття або двома точками зору), створює ефект ошуканого очікування, уповільнює розуміння, спричиняє посилення мислення і в результаті веде до виявлення прихованої істини, яка викриває «доксу». Розкриття «докси» як помилкової думки робить парадокс місцем перебування глибокого смислу.

Смисл мають, при всій своїй парадоксальності – неузгодженості – деякі словосполучення слів (зокрема, оксиморон). Особливість оксиморона полягає у сполученні різко контрастних, протилежних за значенням слів, внаслідок чого утворюється нова смислова якість, несподіваний експресивний ефект.

Так, парадоксальність назви п'єси О. Уайльда «The Importance of Being Earnest. A Trivial Comedy for Serious People» «Як важливо бути серйозним. Легковажна комедія для серйозних людей», актуалізується за допомогою фігур протилежності – оксиморона та антитези – створює ефект ошуканого очікування та спонукає читача до розкриття художнього задуму автора – іронія над Вікторіанською Англією.

Людська пам'ять утримує якісь певні правила вживання того чи іншого слова, і якщо ці правила порушуються, і слово або вираз набуває іншого значення і смисл, для людини це стає несподіваним.

Ефект ошуканого очікування в наступному прикладі – парадоксальному діалозі з п'єси О. Уайльда «The Importance of Being Earnest. A Trivial Comedy for Serious People» – висловлювання, які традиційно стосуються кохання *to be in love with*, заручин *to propose to*, одруження *to get married*, прирівнюються до бізнесу *I call that business*, не асоціюються з щастям і задоволенням *pleasure*, а сам факт одруження слід забути відразу ж після весілля *If ever I get married, I'll certainly try to forget the fact*.

Створенню ефекту ошуканого очікування сприяє і «необґрунтоване» повторення ключового слова *romantic* в паралельних конструкціях, антитеза антиклімакс, використання антоніма лексеми *romantic – unromantic*:

JACK. I am in love with Gwendolen. I have come up to town expressly to propose to her.

ALGERNON. I thought you had come up for pleasure? <...> I call that business.

JACK. How utterly unromantic you are!

ALGERNON. I really don't see anything romantic in proposing. It is very romantic to be in love. But there is nothing romantic about a definite proposal. Why, one may be accepted. One usually is, I believe. Then the excitement is all over. The very essence of romance is uncertainty. If ever I get married, I'll certainly try to forget the fact. [TIBE]

Непередбачуваністю володіють й інтертекстуальні внесення, наприклад, прислів'я та приказки, крилаті вирази, особливо ті, що включаються в мовлення в дещо зміненому вигляді. Наприклад, замість звичного закінчення відомої фрази з трагедії У. Шекспіра «Hamlet» («Гамлет») *To be or not to be* (Бути чи не бути) можемо почути або прочитати *To be or to die* (Бути або померти).

В якості ілюстрації наведемо приклад з п'єси О. Уайльда «The Importance of Being Earnest. A Trivial Comedy for Serious People», в якому стійкий вираз *to call a spade a spade* (називати речі своїми іменами) парадоксально використовується в прямому значенні, створюючи ефект ошуканого очікування *When I see a spade I call it a spade* якщо я бачу лопату, я і називаю її лопатою; *I have never seen a spade* я ніколи не бачила лопату:

GWENDOLEN. Do you allude to me, Miss Cardew, as an entanglement? You are presumptuous. On an occasion of this kind it becomes more than a moral duty to speak one's mind. It becomes a pleasure.

CECILY. Do you suggest, Miss Fairfax, that I entrapped Ernest into an engagement? How dare you? This is no time for wearing the shallow mask of manners. When I see a spade I call it a spade.

GWENDOLEN. I am glad to say that I have never seen a spade. It is obvious that our social spheres have been widely different. [TIBE]

Буквальне розуміння стійкого вислову підкреслює дурість, недолугість героїні.

Відомий вираз *Marriages are made in Heaven* (Шлюби укладаються на небесах) парадоксальним чином перефразовується і трансформується в *Divorces are made in Heaven* (Розлучення укладаються на небесах), створюючи ефект ошуканого очікування в наступному уривку з тієї ж п'єси:

JACK. I have no doubt about that, dear Algy. The Divorce Court was specially invented for people whose memories are so curiously constituted.

ALGERNON. Oh! There is no use speculating on that subject. Divorces are made in Heaven. [TIBE]

Наведемо ще один приклад перефразовування відомого виразу *to wash one's dirty linen in public* (прати брудну білизну на людях, виносити сміття з хати), в якому лексема *dirty* (брудний) непередбачуваним чином трансформується в антонім *clean* (чистий), що змінює значення кліше на парадоксальне *It is simply washing one's clean linen in public* (прати чисту білизну). Крім того, кліше в уривку, що наводиться нижче, актуалізує парадоксальну мораль: чеснота дружин, яка фліртує з своїми чоловіками за вечерею, не заохочується, а навпаки, вважається непристойною (*not very pleasant; not even decent; is perfectly scandalous; bad*):

ALGERNON. <...> In the second place, whenever I do dine there I am always treated as a member of the family, and sent down with either no woman at all, or two. In the third place, I know perfectly well whom she will place me next to, to-night. She will place me next Mary Farquhar, who always flirts with her own husband across the dinner-table. That is not very pleasant. Indeed, it is not even decent... and that sort of thing is enormously on the increase. The amount of women in London who flirt with their own husbands is perfectly scandalous. It looks so bad. It is simply washing one's clean linen in public. [TIBE]

На рівні комбінацій речень іноді спостерігається відсутність логічних зв'язків між ними, що акцентує увагу адресата на парадоксальності висловлювань і спонукає до креативної інтерпретації задуму адресанта.

Проілюструємо сказане на прикладі з тієї ж п'єси О. Уайльда, в якому парадоксальні висловлювання спричинюють ефект ошуканого очікування: спостерігається поєднання різних тем у розмові – сумної події – смерті людини (*since her poor husband's death*), обговорення зовнішнього вигляду жінки померлого чоловіка (*never saw a woman so altered; she looks quite twenty years younger*) і поїдання сандвічів:

LADY BRACKNELL. I'm sorry if we are a little late, Algernon, but I was obliged to call on dear Lady Harbury. I hadn't been there since her poor husband's death. I never saw a woman so altered; she looks quite twenty years younger. And now I'll have a cup of tea, and one of those nice cucumber sandwiches you promised me. [TIBE]

Прирівнювання тривіального і серйозного в одному контексті не залишається непоміченим, а стимулює читачський пошук власних відповідей на розглянуті автором питання.

Ефект ошуканого очікування може створюватися за допомогою парантези, коли лексичне значення парантези контрастне основному висловлюванню або найменше очікуване.

Наприклад, в наступному діалозі з тієї ж п'єси О. Уайльда, в якому ефект ошуканого очікування створюється за допомогою парантези, що виражена гіперболою *any one can play accurately* (будь-хто може грати точно) контрастує з висловлюванням *I don't play accurately* (я граю не безпомилково):

ALGERNON. Did you hear what I was playing, Lane?

LANE. I didn't think it polite to listen, sir.

ALGERNON. I'm sorry for that, for your sake. I don't play accurately – any one can play accurately – but I play with wonderful expression. As far as the piano is concerned, sentiment is my forte. I keep science for Life.

LANE. Yes, sir. [TIBE]

Висновок. Можна припустити, що будь-який навмисний збій в логіці мислення, на якому побудовано безліч прийомів, обов'язково пов'язаний з феноменом ошуканого очікування. У лінгвістиці до алогічних відносять прийоми, засновані на порушеннях семантичної і синтаксичної сполучуваності слів у словосполученні і реченні (напр., оксиморон). Найбільш показовим різновидом алогічних зчеплень є парадокси.

Ефект ошуканого очікування в англійському художньому дискурсі створюється за допомогою парадоксу. Головною умовою його реалізації є сформований психофізіологічний і лінгвістичний досвід людини. Людина звикла до якихось певних речей, до правильної організації речень, до правильної вимови слів, до правильної побудови мовлення. Будь-яке порушення цієї «правильності» створює ефект ошуканого очікування. Найбільший вплив ефекту ошуканого очікування досягається на семантичному рівні, тобто на порушенні передбачуваності подій.

Перспективним вбачається дослідження парадоксу та суміжних з ним явищ у сучасному англійському художньому дискурсі з когнітивної точки зору.

Література:

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – М.: Просвещение, 1990. – 320 с.
2. Воскресенский И. В. Эффект обманутых ожиданий в понимании текста / И. В. Воскресенский // Психолінгвістическіе исследования слова и текста. – Тверь, 2001. – 352 с.
3. Ганеев Б. Т. Семантика и прагматика парадоксальных высказываний: Дис... канд. филол. наук / Б. Т. Ганеев – Л., 1988. – 167 с.
4. Ляпон М. В. К изучению семантики парадокса / М. В. Ляпон // Русский язык. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – № 2. – С. 91-106.
5. Риффатер М. Критерии стилистического анализа / М. Риффатер // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 9. Лингвистика. – М.: Наука, 1980. – С. 69-95.
6. Семен Г. Я. Лингвистическая природа и функционирование стилистического приема парадокса (на материале англ. яз.): Дис... канд. филол. наук / Г. Я. Семен. – Одесса, 1985. – 165 с.
7. Якобсон Р. О. Вопросы поэтики. Постскриптам к одноименной книге // Якобсон Р. О. Работы по поэтике: Переводы. – М., 1987. – С. 84-85.
8. Aristotle. Topics by Aristotle, part of the Internet Classics Archive. – Режим доступа: classics.mit.edu/Aristotle/topics.html

Джерела ілюстративного матеріалу:

9. TIBE = O. Wilde The Importance of Being Earnest. A Trivial Comedy for Serious People. – Режим доступу: <http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/oscar-wilde/importance-of-being-earnest.pdf>
10. P = Shaw B. Pygmalion. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/3825/3825-h/3825-h.htm>